

Könül HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: konul_salmanova@mail.ru

Orcid: 0000-0003-1490-5751

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.157>

LAYLA VƏ OXŞAMALARDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: layla, oxşama, üslub, onomastika, antropnim, toponim

SUMMARY

STYLIST CHARACTERISTICS OF ONOMASTIC UNITS IN LULLABIES AND SIMILES

The article is dedicated to the study of onomastic units used in lullabies and similes that have come down to our days orally, but also with naturalness. Onomastic units are not only a lexical unit, but also a language tool with a unique stylistic load. It is shown that most anthroponyms and toponyms are used in these poems. The stylistic function of these units in songs and similes is revealed against the background of examples. Anthroponyms are often used for analogy, and sometimes for the purpose of indicating what is addressed. The use of toponyms in songs and similes collected from different regions shows the specific region where the event took place and can convey the artistic idea in the poem more realistically. Onomastic units give the reader an idea about the people's life, outlook, psychology, and traditions. In the research work, the stylistic features of onomastic units acting as homonyms (homophones, homoforms, etc.) create an emotional spirit in the listener, and create cynicism in poetry.

Key words: lullaby song, comparisons, style, onomastics, anthroponym, toponym

РЕЗЮМЕ

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСНЯХ И СРАВНЕНИЯХ

Статья посвящена изучению ономастических единиц, используемых в колыбельных песнях и сравнениях, дошедших до наших дней в устной форме, но и с естественностью. Ономастическая единица – это не только лексическая единица, но и языковой инструмент, обладающий уникальной стилистической нагрузкой. Показано, что в этих стихотворениях используется большинство антропонимов и топонимов. Стилистическая функция этих единиц в песнях и сравнениях раскрывается на фоне примеров. Антропонимы часто используются по аналогии, а иногда и с целью указать, о чем идет речь. Использование топонимов в песнях и сравнениях, собранных из разных регионов, показывает конкретный регион, где происходило событие, и позволяет более реалистично передать художественную идею стихотворения. Ономастические единицы дают читателю представление о жизни, мировоззрении, психологии и традициях народа. В исследовательской работе стилистические особенности ономастических единиц, выступающих в роли омонимов (омофонов, гоомоформ и т. д.), создают эмоциональный настрой у слушателя, создают цинизм в поэзии.

Ключевые слова: колыбельных песня, сравнения, стиль, ономастика, антропоним, топоним

Qədim və zəngin tarixi olan Azərbaycan dili tarix boyu milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq”ımızın [7] yaratdığı dəyərli folklor materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi bütövlükdə dilimizin inkişaf yolu barədə məlumatın zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Bu baxımdan ən qədim folklor nümunələrindən olan layla və oxşamaların dilinin tədqiqi aktualdır.

Layla və oxşamalar folklorun ən qədim və birinci sayılan elə janrlarıdır ki, insan dünyaya göz açdığı andan bu nümunələrlə tanış olmağa başlayır [14, s. 175] Layla və oxşamalardakı dil materialları bir tərəfdən dilimizin tarixi inkişafını, onda baş verən linqvistik təkamülü təcəssüm etdirirsə, digər tərəfdən xalqımızın həyat tərzini, məişətini, ana-övlad münasibəti fonunda dünyagörüşünü, milli psixologiyamızın ən mühüm göstəricilərini izləmək üçün zəngin materiallar verir. Eyni zamanda poetik örnəklərin milli təfəkkür işığında səciyyələndirilməsi fonunda dilimizin bədii imkanlarının genişliyini üzə çıxarır. Bundan başqa, folklor dilinin poetik-üslubi vasitələrinin zənginliyini, layla və oxşamaların dilinin canlı ünsiyyət dilinə yaxınlığını da təsdiq edir:

Sənə qurban ellərdən,
Küləklərdən, yellərdən.
Allah balamı sağ iləsin,
Ağır aylardan, illərdən [4, s. 92].

Lay-lay dedim yatasan,
Dərdi, qəmi atasan,
Qızılgül bağın olsun,
Gül-çiçəyə batasan [1, s. 329].

Azərbaycan dili çağdaş zamanımıza qədər min ildən çox tarixi inkişaf yolu keçmiş, xarici təsirlərə müqavimətli olaraq, özünü qorumuş, xalqımıza ləyaqətlə xidmət etmiş, əsrlər boyu səlisləşmə, dəqiqləşmə, zənginləşmə yolu keçmiş və dünyanın ən zəngin dilləri səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. O, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə yaşadan, qoruyan, inkişaf etdirən ən mühüm, ən yetkin inkişaf vasitəsidir.

Dilin lüğət tərkibində bütün söz və ifadələr üslubi xarakter daşıyıcısı ola bilər [6, s. 136]. Bunu stimullaşdıran amil isə onların görkəmindəki və məzmunundakı poetiklik cizgiləridir. Göstərilən dil faktlarının mətndə yerinə sərrast düşüb-düşməməsindən asılı olaraq layla və oxşamaların bədii həyatının təminatçısı kimi çıxış edirlər. Uğurlu işlənmə sayəsində onlar layla və oxşamaların forma və məzmununu orijinal üslubi rənglərlə zینətləndirir. Koloritli mətn mühiti leksik-semantik söz qruplarının poetik yönümünə müəyyənlik gətirir. Yeni üslubi məzmun

almaqla bütün söz qrupları düşdüyü kontekstdə obrazlı təsəvvür formalaşdırır. Hər bir lüğəvi vahid yeni bir üslubi məcraya daxil olmaqla layla və oxşamaların dilini bədii keyfiyyət cəhətdən zənginləşdirir.

Layla və oxşamaların dilində “tarixin aynası”, “danışan adlar” [7, s. 198] onomastik vahidlərin təqdiq olunmasının elmi-nəzəri əhəmiyyəti azərbaycanlıların, burada tarixən yaşayan etnik qrupların dilimizin inkişaf tarixində rolunun müəyyən edilməsində, eyni zamanda yer-yurd adlarında qorunan milli və mədəni irsin öyrənilməsində əsas mənbələrdən hesab olunur.

Hər bir xüsusi ad özündə müəyyən tarixi faktı, informasiyanı qoruyub saxlayır. Bundan əlavə bədii əsərin üslub cəhətdən zənginləşməsinə, əsərin dilinin daha da emosionallaşmasına təkan verir:

Başına dönüm döndərim,
Səni *Bakıya* göndərim.
Sən *Bakıya* gəlinəcə,
Özümü daşa döndərim [9, s. 175]

Ay *Kazım*,
Eliyim sənə toy *Kazım*!
Al cinazamı çiyinə,
Apar *Laçında* qoy, *Kazım*! [9, s. 175]

“Onomastik vahidlər hər şeydən əlavə və hər cür üslubi boyadan kənarda dilin leksik materialıdır” [10, s. 180]. Bu dil vahidlərinə müəlliflər həmişə həssaslıqla yanaşaraq, əsərin dilinə, bədii fikrinə uyğun olanları seçib istifadə etmişlər.

Bədii nümunələrin dilinə nəzər saldıqda görə bilirik ki, xüsusi adlar içində daha çox toponimlər, ikinci sırada isə antroponimlər daha çox diqqəti cəlb edir.

Antroponimlər real həyatda adlandırma, fərqləndirmə funksiyası daşdığı halda, layla və oxşama nümunələrində bir neçə üslubi məqamda işlənə bilər.

a) Yüksək insanı keyfiyyətlərin tərənnümü məqsədilə;

b) Şeirlərin oxunduğu adresata müraciət və ya adını səsləndirərək təsirliliyi artırmaq məqsədilə.

Poetik örnəklərdə çox zaman qəhrəmanlığın, məhəbbətin tərənnümü üçün məşhur adlar bənzətmə məqsədilə istifadə edilir. Uşaq folkloru nümunələrində də işlənən xüsusi adların geniş xalq xalq kütlələrinə məlum olmasına mühüm əhəmiyyət verilmiş və xalq arasında sevilən qəhrəmanların adlarına üstünlük vermişlər.

Çox maraqlı bir leksik tərkibə malik layla nümunəsini təhlil edək.

Laylay dedim Qazana,
Hörmət elə ozana.
İgid o adamdır ki,
Halal çörək qazana [3, s. 298].

Burada ilk misrada arxaıkləşmiş “Qazan” antroponimi görürük. Olduqca professional bədii texnika ilə tərtib olunmuş nümunədə seçilən bu xüsusi ad həm qafiyə, həm də bədii fikrin çatdırılması naminə çox uyarlı görünür.

Layla başdan sona ananın öz balasına ötürmək istədiyi qiymətli məsləhətlərlə zəngindir. Ana bu məqsədinə nail olmaq üçün bildiyi və hörmət etdiyi iki növ insan modelini nümunə göstərir. O düşünür ki, övladı “Kitabi-Dədə Qorqud”un müsbət qəhrəmanlarından olan Qazan kimi güclü qəhrəman, ozan kimi ağıllı olmalıdır. Hər iki arxaik sözün etimoloji izahına diqqət yetirək. “Qazan” antroponimi adından da göründüyü kimi, “qazanmaq”, “qalib gəlmək” mənasını daşıyır. Xalqımızın əbədiyaşar abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yer alan bu obraz, görünür, xalqımızın qəlbini fəth edə bilmiş və nümunəyə çevrilmişdir. Məhz qorxmaz və güclü olduğu üçün, düşmənlə mübarizədən üzüağ çıxdığı üçün Dədə Qorqud bu adı ona vermişdi.

Dastanın dilinin təhlilini çox uğurla aparmış Ə.Tanrıverdi buradakı antroponimlərin etimologiyasına da toxunmuşdur. O, “Qazan” adını izah edərkən bildirir ki, antroponim “şərəfli”, “şöhrətli”, “ad qazanmaq” ifadələrinə uyğundur [12, s. 132].

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

Qapının gülü sənsən,
Tarixin ili sənsən,
Mənim *Koroğlu* oğlum,
Bu çayın seli sənsən [2, s. 113]

Bu nümunədə isə ana oğlunu qəhrəmanlıqda tayı-bərabəri olmayan Koroğluya bənzədir. Antroponimik fiqur burada fikrin təsir gücünü artıran üslubi faktor kimi çıxış edir. Müəllif xalqın unudulmaz qəhrəmanını nümunə gətirməklə tariximizə də toxunur, eyni zamanda övladına arzusunu daha emosional ifadə edir.

Antroponimlərin iştirak etməsində ikinci məqam isə onların bu bədii nümunələrdə uşağın adını səsləndirməklə müraciət məqsədilə istifadə olunmasıdır. Layla və oxşamaları ifa edən ana və nənələrimiz bəzən fikri daha emosional çatdırmaq üçün uşağın adını səsləndirirlər:

Dağlara sərin düşər,
Kölgəsi sərin düşər.
Hər vaxt layla deyəndə.
Yadıma *Pərim* düşər [5, s. 265].

Qızların başı lay-lay,
Üzüyün qaşı lay-lay.
Mənim *İlahə* qızım,
Qəmər, Ülkər, Ulduzum [22, s. 113]

Layla və oxşamalar hələ körpələrin həyatı dərk etmədikləri zaman oxunur. Bu o deməkdir ki, oxunan şeirlər və şeirdəki ifadələr birbaşa yeni inkişaf etməkdə olan beyinlərə təsir edir. Təbii ki, uşağı yuxuya vermək və ya oyandıqdan sonra

əyləndirmək üçün ifadələr həm qulağayatımlı, həm də musiqili seçilir. Amma bütün bunlarla bərabər, uşaqların adlarının səsləndirilməsi onların öz adlarını tanıması baxımından, adlarını eşidərkən daha özəl hiss etmələri baxımından çox önəmlidir. Düşünürük ki, məhz elə buna görə Layla və Oxşama nümunələrində fikrin ünvanlandığı şəxsin (uşağın) adının istifadə olunması təbii haldır.

Bədii əsərlərdə toponimlər şeir dilinə aydınlıq gətirən, dili poetikləşdirən üslubi rola malikdir. Toponimlər onomastik vahidlər içində ən qədim vahid hesab olunur. Müəllif bu vahidləri işlətməklə hadisələrin cərəyan etdiyi məkana da işarə edir. Bu fikrin daha real canlanmasına təkan verir:

Qızım qızlar içində,
Saç-birçəyi qıçında.
Qızım kimi qız olmaz.
Kəlbəcərdə, Laçında [6, s. 172].

Üslubi keyfiyyətə malik olan toponimlər hadisənin baş verdiyi yeri bildirməkdən başqa, simvolik səciyyə daşıyır. Layla və Oxşamalarda, dastan və nağıllardan fərqli olaraq uydurma yox, daha çox real obyekt adları öz əksini tapır. Hadisələr konkret bir ərazidə təsvir edilərkən, yerin adı olduğu kimi saxlanılır:

Hacı qıcıdal yarpağı
Astanalar torpağı.
Hər kəs balamı istəmir,
Gözünə bibar yarpağı [10, s. 200].

Gətirəcəyimiz növbəti nümunədə Azərbaycanın qədim və heyvətəməz gözəlliyə malik bölgələrindən Qarabağ və Şəkinin adı çəkilir. Oxuyarkən Qarabağın yaylaqları və Şəkinin gül-çiçəki bağçaları göz önündə canlanır. Müəllif burada toponimlərin adını çəkməklə, hətta təsvirini verməklə bədii fikri biraz da həqiqətə yaxın şəkildə çatdırıa bilir. Bir anlıq oxucunun gözü önündə yeni övlad sahibi olmuş gənc ananın övladına təbiət qoynunda Layla deməsi canlanır:

Qarabağın yaylağında,
Şəkinin güllü bağında,
Təzə gəlin sübh çağında,
Oğlun alır, laylay çalır [11, s. 20].

Digər bənzər nümunədə isə Şamaxının və onun təbiəti ilə bərabər hətta insanların həyat tərzini göstərən sətirələr oxuyacağıq. Bu Layla nümunəsində də toponimik vahid çox uğurla fikrə emosional və rəngarəng çalarlar verməyə xidmət edir:

Şamaxının çuxur yurdu,
Ellər alaçığın qurdu.
Təzə gəlin sübhədən durdu,
Oğlun aldı, laylay çaldı [13, 20].

Layla və Oxşamalarda işlənən toponimlər bəzən omonimlərin müxtəlif formaları obrazında çıxış edərək şeirlərə ekspressivlik qazandırır. Omonimlərin

bütün növləri-leksik-semantik omonimlər, omoqraflar, omofonlar bədii dildə, xüsusən də folklorda güclü ifadəli vasitədirlər. Bu baxımdan layla və oxşamaların dilində də omonimlərdən bədii dilin zəruri vasitəsi kimi geniş istifadəsini görmək olur. B.Xəlilov bədii dildə omonimlərin üslubi vəzifələrini dörd qrupda birləşdirmişdir: a) omonimlər nitqin obrazlılığını təmin edir; b) dinləyicidə emosional ruh yaradır; c) estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir; d) şeirdə cinas yarada bilir [8, s. 174-176]. Omonim kimi çıxış edən toponimlər bu üslubi vəzifələri yerinə yetirərək intonasiya gözəlliyinə yol açır. Səs uyğunluğu yeknəsəqlik yox, forma dolğunluğunda canlanan mənə zənginliyinə güc verir:

Əzizim *Ordubada*,
Səlməsdən *Ordubada*,
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bada(5, 342)

Əzizim *Qara dağa*,
Gün doğar *Qaradağa*,
Mən *Qaradağ* əhliyəm,
Yaz məni *Qaradağa* (5,342)

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, leksikamızın xüsusi qatını təşkil edən onomastik vahidlər rəngarəng üslubi keyfiyyətlər kəsb edir, işləndikləri ədəbi nümunələrdə informasiya qatlarını daha da zənginləşdirir. Onomastik vahidlər xalqımızın həm də mənəvi dünyası barədə təsəvvür yarada bilir. Bu vahidlər tək leksik bir vahid kimi yox, həm də şeirdə müəyyən üslubi vəzifə icra edən vasitə kimi tədqiq olunmalıdır. Nümunələrdən də aydın görünür ki, onomastik vahidlərin işləndiyi sətirlər daha seçilən, daha canlı və yadda qalandır. Folklor nümunələrimizdə əks olunan xüsusi adların öyrənilməsi, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi, üslubi məqamların təyin olunması Azərbaycanın ən qədim və zəngin mədəniyyətinin araşdırılması baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Dərələyəz folkloru // – Bakı: Səda, – 2006. XV c. – 484 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Qarabağ folkloru // – Bakı: Səda, – 2000. V kitab. – 416 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Loru-Pəmbək folkloru // – Bakı: Nurlan, – 2011. XX kitab. – 399 s.

4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru // – Bakı: Səda, – 2002. VI kitab. – 496 s.
5. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər) // – Bakı: Nasir, – 2002. – 636 s.
6. Əkbərov, Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.Əkbərov. – Bakı: ADPU, – 2016. – 359 s.
7. Hüseynova, M. XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə): / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 2015. – 359 s.
8. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.
9. Qəhrəman, İ. Laçın folkloru / İ.Qəhrəman. – Bakı: Adiloğlu, – 2009. – 256 s.
10. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Bakı: Elm, 2010. – 388 s.
11. Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən // – Bakı: Nurlan, – 2005. – 240 s.
12. Namazov, Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı / Q.Namazov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2007. – 444 s.
13. Tanrıverdi, Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm, – 1999. – 157 s.
14. Uşaq folkloru // – Bakı: Altun kitab, – 2007. – 96 s.
15. Efendiyev, İ. Genç kuşağın eğitiminde ve yetiştirilmesinde sözlü halk kültürünün rolü // İdil dergisi. – 2013. cilt 2 sayə 7. – s.172-180

